

Галина БОДНАР

кандидат історичних наук

*доцент кафедри новітньої історії України ім. М. Грушевського
Львівського національного університету ім. І. Франка*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

e-mail: halyna.bod@gmail.com

(НЕ)ПАМ'ЯТЬ ПРО ІНШИХ: ОБРАЗИ ПОЛЯКА ТА ЄВРЕЯ ЯК СУСІДІВ В УСНИХ МІРКУВАННЯХ СУЧАСНИХ ЛЬВІВ'ЯН

Усноісторичні свідчення є ґрунтовним самостійним джерельним матеріалом, який відображає світоглядні й повсякденні уявлення і практики, дає змогу вивчати історичну пам'ять як складний соціокультурний феномен з переплетіннями власного історичного досвіду і символів, міфів, які сформувалися внаслідок колективних уявлень про минуле. Проаналізовано комунікативну пам'ять сучасних львів'ян про польське і єврейське населення, що домінувало в місті до середини ХХ ст.: якими в їхніх розповідях поставали образи колишніх сусідів поляка і єврея; які спогади (не)функціонували в родинній пам'яті й (не)передавалися наступним поколінням. Дослідження було мікроісторичним – базувалося на усній історії однієї з львівських вулиць (вулиці О. Богомольця) у центральній частині міста й охопило три покоління оповідачів: найстарше (довоєнне), середнє (уродженці 1940–1950-х років) і молодше (народжені в пізній радянський час). Схарактеризовано найбільш виразні образи єврея і поляка, колишніх сусідів: дві групи євреїв-сусідів, які деколи навіть протиставляли – довоєнних, «зниклих», і приїжджих у повоєнні роки, ніби «несправжніх»; сусіди-поляки – це довоєнні мешканці вулиці, яких пам'ятали ще до їхнього примусового виселення до Польщі в 1944–1946 рр., і ті, хто з різних причин не залишив міста. Усні міркування сучасних львів'ян допомогли виокремити ширші теми Голокосту й українсько-польського протистояння в часі війни та повоєнний період; їхнє (не)функціонування в комунікативній пам'яті; різницю історичного досвіду різних груп опитаних (корінних львів'ян, прибулих у другій половині 1940-х років українців і росіян зі східних регіонів України й Росії, українців-переселенців з Польщі, вихідців зі західно-українських сіл і містечок); поколінневі (не)відмінності пам'яті. Біографічний характер інтерв'ю з найстаршими жителями вулиці визначив домінування оповідей про радянський період, який у контексті сталості суспільства Львова і міжособистісних взаємин зі сусідами, урівноваженого темпу життя, нерідко згадували з ностальгією.

Ключові слова: євреї, поляки, сусіди, Львів середини – другої половини ХХ ст., усна історія, пам'ять.

Під час Другої світової війни і в перші повоєнні роки населення Львова радикально змінилося в етнічному складі та чисельно. Згідно з переписом населення 1931 р., майже половину мешканців міста (50,44 %) за ознакою належності до римо-католицької конфесії становили поляки, 31,9 % – іудеї (євреї) і 15,93 % – греко-католики (українці)¹. У 1939–1941 рр., в період першої радянської окупації, відбулися масові репресії (арешти, депортації, убивства); внаслідок чотирьох хвиль депортації частину населення переселили у віддалені регіони СРСР, серед депортованих перших двох хвиль переважали поляки. Після німецької окупації і знищення єврейського населення у Львові в 1944 р. залишилося менше одного відсотка тих, хто вижив². З повторним встановленням радянської влади в 1944–1946 рр. поляків депортували до Польщі, у 1955 р. поляками назвали себе лише 8,5 тис. (2,3 %) жителів міста³. Частина корінних українців емігрувала на Захід або була репресована радянською владою. Встановити кількість корінних львів'ян у радянському Львові майже неможливо, неофіційно називають близько 10 % довоєнної чисельності населення міста. У середині – другій половині 1940-х років місто заселили вихідці зі східних регіонів – Східної України і республік Радянського Союзу, насамперед Росії – українці, росіяни та євреї за національністю. Завдяки швидкій індустріалізації Львів заповнювали прибулі зі західноукраїнських сіл і містечок, які втікали до обласного центру від колгоспних буднів і безгрошів'я. З демографічного й мовного погляду Львів ставав українським.

Збереження пам'яті про довоєнні титульні нації Львова – поляків і євреїв – не було вигідним радянській владі. Офіційна модель української історичної пам'яті пізнього сталінізму ґрунтувалася на вкоріненій у масовій свідомості формулі «дружби народів» та ідеї «віковичного братерства» росіян і українців, а лібералізація життя в післясталінський період не вела до виходу за рамки офіційного радянського нарративу⁴. Встановлення радянської влади у вересні 1939 р. трактували як звільнення українців від соціальних і національних утисків польських панів. В офіційних нарративах Другої світової війни не йшлося про переважну більшість польського населення у місті в роки німецької окупації, польський підпільний рух, роль поляків у відвоюванні Львова в німців, а лише про їхнє небажання виїжджати до Польщі. Винищених євреїв у Голокості трактували як жертв нарівні з усім цивільним населенням і не виокремлювали серед загиблих у роки війни⁵. Сучасна культура пам'яті Львова, насамперед Другої світової війни, не є, як видається на перший погляд, заміщенням радянської на виключно націоналістичну – місто творить свою пам'ять (зі суттєвим місцевим внеском

¹ Макарчук С. Евакуація поляків зі Львова у 1944–1946 рр. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura: Studia z dziejów miasta* / pod red. K. Karolczaka. Kraków, 2002. Т. IV. С. 401.

² Нрыциук Г. *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. S. 50.

³ Сусак В. Етнічні та соціальні зміни в населенні Львова в 1939–1999 роках. Магістерська робота. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2000. С. 80.

⁴ Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті–1950-ті рр.). *Міжкультурний діалог*. Київ, 2009. Т. I: Ідентичність. С. 221–244.

⁵ Гриневич В. Міт війни та війна митів. *Критика*. 2005. № 5 (91). С. 2–8; Amar T. C. Different but the Same or the Same but Different? Public Memory of the Second World War in Post-Soviet Lviv. *Journal of Modern European History*. 2011. Vol. 9. P. 373–396.

до публічної сфери), однак відкрите продукування історичних образів не вберігає від спрощених і навіть неправдивих наративів. У політиці пам'яті сучасної України все ж домінує моноетнічний проукраїнський підхід «вилучення образу “іншого” з власної історії, або стереотипне бачення в образі “іншого” лише “чужого”»⁶.

Пам'ять формують офіційна історична політика, громадська думка, сімейні спогади. Пам'ять суб'єктивна і змінна. Одні й ті самі події минулого люди пам'ятають по-різному й розповідають у різний спосіб. Зміни в сучасному житті зумовлюють перегляд минулого, інші акценти, наголос на раніше замовчуваних подіях. Колективна пам'ять – соціальний конструкт, у який вбудована індивідуальна пам'ять; ці два види пам'яті є взаємопроникними, визначають одна одну. Пам'яті притаманний груповий характер – спогади членів спільноти детерміновані груповим контекстом, а в суспільстві функціонує стільки варіантів колективної пам'яті, скільки існує різних груп. Забування минулого можна пояснити зникненням носіїв (груп) саме цієї пам'яті, а не просто бажанням забути. Однак пам'яті властиве зумисне замовчування, забування не вигідного для себе й героїзація власного пережиття (групи). Кожне нове озвучення спогаду надає йому свіжого змісту, а чужі міркування через їхнє прийняття і часте переповідання можуть стати частиною власної історії⁷. Суб'єктивні свідчення завжди є не лише індивідуальними, а й нашаруванням досвіду спілкування з іншими людьми. Актуальним залишається те, як відмінні, часто антагоністичні, візії минулого співіснують; як різні пам'яті сприймає суспільство⁸.

Метою статті є дослідити комунікативну пам'ять⁹ сучасних львів'ян про польське і єврейське населення, що домінувало в місті до середини ХХ ст.: якими в їхніх розповідях постають образи колишніх сусідів поляка і єврея; які спогади (не)функціонують у родинній пам'яті й (не)передаються наступним поколінням. Джерельним матеріалом слугували 27 біографічних інтерв'ю, записаних з мешканцями вулиці О. Богомольця в 2008–2009 рр. у межах проєкту «Львів у ХХ столітті: історія однієї вулиці». Записи поділено на три групи-покоління оповідачів: перша (А) – найстарші,

⁶ Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 1 (5). С. 51.

⁷ Детальніше див.: Halbwachs M. *On Collective Memory* / ed., translated and with introduction by Lewis. A. Coser. Chicago; London, 1992. 244 p; Lowenthal D. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge, 1985. 412 p.

⁸ Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків, 2009. Вип. 13–14. Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / за ред. В. Кравченка. С. 11–24.

⁹ Комунікативна пам'ять охоплює спогади, пов'язані з недавнім минулим (3–4 покоління, 80–100 років); є неформальною, природною, виникає у взаємодії, повсякденності, це історичний досвід в межах індивідуальних біографій, які досліджують через усну історію. Культурна ж пам'ять скерована на фіксовані моменти минулого, у ній не відображається минуле як таке, а «згортається в символічні фігури, до яких прикріплюються спогади». Для культурної пам'яті важлива не фактична, а відтворена в спогадах історія, тобто міф; це події в абсолютному минулому, міфічна передісторія, яка виявляється в ритуальних комунікаціях, святах за посередництва «спеціалістів-носіїв традиції» (Ассман Я. *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности* / пер. с нем. М. М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 52–59).

народжені в 1922–1938 рр. (9 осіб); друга (Б) – середні, народжені в 1942–1958 рр. (11 осіб); третя (В) – наймолодші, народжені в 1964–1978 рр. (7 осіб). У п'яти випадках опитані представники двох поколінь, у трьох – сімейні подружжя. Інтерв'ю проводили з місцевими українцями (корінними львів'янами, переселенцями з Польщі, вихідцями з західноукраїнських сіл і містечок) та приїжджими в другій половині 1940-х років українцями і росіянами зі східних регіонів України й Росії*.

З огляду на те, що в усноісторичному проєкті «Львів у ХХ столітті: історія однієї вулиці» досліджували середовище жителів з акцентом на свідченнях про власні помешкання і будинки на вулиці, у спогадах поставав не уявний образ поляка і єврея, а такий, що сформувався на реальному досвіді співжиття/контактування зі сусідами – поляками та євреями. Сусіди-поляки – це довоєнні мешканці вулиці, яких пам'ятали ще до їхнього примусового виселення до Польщі в 1944–1946 рр., або ті, хто з різних причин не залишив місто. У розповідях фігурували два різні образи євреїв – довоєнних, «зниклих», та приїжджих у повоєнні роки, «несправжніх». Якщо поляки – це довоєнна монолітна група або окремі її представники в радянському суспільстві, то образ єврея розділений, деколи навіть протиставлений один одному. Зважаючи на (авто)біографічність інтерв'ю і преференцію запису найстарших жителів вулиці, в нараці оповідач(ок)ів домінував радянський період, який у контексті міжособистісних взаємин зі сусідами, урівноваженого темпу життя, відносної сталості суспільства нерідко згадували з ностальгією.

«Польські» й «інші» євреї: непам'ять про Голокост. У свідомості сучасних львів'ян виразно постали дві групи львівських євреїв: довоєнні та прибулі після війни зі східних регіонів України, СРСР. Першу групу згадувало найстарше покоління місцевих і поодинокі приїжджі. Польська дослідниця Анна Вилегала (Anna Wylegała) вивчала пам'ять про євреїв у містечку Жовкві поблизу Львова, послуговуючись дослідженням Рози Леман (Rosa Lehmann)¹⁰ про три категорії свідчень Голокосту: розповіді жертв, свідків та сторонніх осіб, до яких зараховувала, зокрема, наступні покоління, а також нащадків жертв і свідків¹¹, та виділила три види розповіді про євреїв до їхнього знищення: «політичну» (розрізнення «нашої» групи від «чужої»), «міфічну» (дофантазування через нестачу відомостей) і «доброзичливу» (наведення прикладів добрих взаємин з євреями)¹². Згідно з класифікацією Р. Леман, спогади місцевих українців-старожилів про львівських євреїв довоєнного часу є «політичними» і рідше «доброзичливими», а в поодиноких повоєнних новоселів зі східних регіонів – виразно «міфічними». Друге й третє покоління опитаних у своїх розповідях львівських євреїв не згадували, на відміну від поляків.

* Детальніше див. перелік респондент(ок)ів наприкінці статті. Скорочення: «ж» – жінка, «ч» – чоловік.

¹⁰ Lehmann R. *Symbiosis and Ambivalence. Poles and Jews in a Small Galician Town*. Oxford; New York, 2001. 217 p.

¹¹ Вилегала А. (Не)пам'ять на руїнах. Загибель євреїв Жовкви у свідомості сучасних мешканців міста. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2011. № 2 (10). С. 13–14.

¹² Wylegała A. *Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich «ziem odzyskanych»*. Toruń: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014. S. 269–270.

Місцеві українці, народжені до війни, ділилися фрагментарними згадками про євреїв-власників будинків і сусідів, що становило частину їхньої біографічної розповіді, однак не наводили конкретних прикладів сусідських взаємин, лише пригадували фах, рідко називали прізвища. Про Голокост не говорили, винищення євреїв згадували побіжно. До прикладу, в одному і тому самому інтерв'ю майже дослівно продубльовано сюжети про різних сусідів-євреїв і їхню однакову долю: «... господар того будинку, то був єврей... Прийшла війна, їх до гетто, ще добровільно було спочатку»; «... тут кругом переважно жили євреї. Прийшов приказ, так, як нашим господарям, всім до гетта. І вони спочатку самі їхали, думали...» (1Аж). Частіше виокремлювали «польські будинки» («N номер, то був польський», «під N, то була кам'яниця, там була така полька власниця»), «єврейські» ж залишалися не ідентифікованими («тут кругом переважно жили євреї»).

Про Голокост згадали троє довоєнних мешканців україн(ок)ців (жінка прибула до Львова ще дитиною з села поблизу і двоє (жінка і чоловік) уродженців міста). У розповідях двох жінок про знищення євреїв ішлося про загрозу для власної родини під час німецької окупації – переховування в бомбосховищі будинку, убивства десяти осіб за вбитого німця, відділені місця для німців у трамваях та ін. В одному з трьох інтерв'ю вказано про допомогу євреям-сусідам в гетто. Підсвідомо події Голокосту і виживання у воєнні роки накладалися, перепліталися, знищення євреїв губилося серед інших нещасть: «Там жив господар з правої і лівої сторони, господар того будинку, то був єврей... Там був чоловік і жінка, він був фризєром, мали дві дочки... Прийшла війна, їх до гетто, ще добровільно було спочатку. В нашому будинку є ще бомбосховище, до війни його не було, ні, його зробили ще в [19]39 р., коли бомби падали, ми там сиділи» (1Аж); «Ну, що я вам скажу, німецька влада спочатку ніби заgravала, а потім вона дуже жорстко повела себе. По-перше, вони знищували, про євреїв самі знаєте, вони вилучували всіх... В нашому будинку була єврейська сім'я... Вона приносила нам цінності... але мати відмовилася, їх кинули в то гетто, мати ходила туди, носила їм щось їсти... А потім їх всіх знищили... Як застрілили якогось німця, то вони не дивилися – хапали і тут же десять чоловік і вбивали. Що я запам'ятала: їздили трамваї, і трамвай посередині був розділений такою, як шнурок, – з того боку народ сідав, а з того боку – німці. Там не мав права ніхто зайти на ту сторону, школи не працювали» (3Аж); «... знаю, що там був якийсь власник кінотеатрів... там були адвокати... Багато євреїв, які потім були знищені... Поляки, які виїхали в [19]47–48 році. І тому ми вже їх нікого не застали. Ми застали тих, які приїхали на місце тих переселених» (5Ач).

Згадки про Голокост спонукали наголосити на небезпеках для власної групи. Це підтверджує на львівському матеріалі висновок А. Вилегали, що опитані нею респонденти з Жовкви «не заперечують Голокосту, однак здається, що вони більш свідомо намагаються підкреслити, що страждання є універсальними і їхня група пережила не менше, аніж євреї», причому «особливостями такої розповіді є наведення описових структур з чужої трагічної долі в описі своєї власної», що є «підміною рамок»¹³. Обидві вище процитовані жінки докладно згадали про розстріли в тюрмах Львова в червні 1941 р., трагедію, яку пережила їхня національна група – українці: «... на Лонського, на Замарстинові. ...на Личакові, пам'ятаю, привозили машини

¹³ Вилегала А. (Не)пам'ять на руїнах... С. 31.

грузові, такі малесенькі трумни були, і що там не було вже цілої людини, були тільки косточки з тих помордованих з тої тюрми зі Замарстинова... Так їх хоронили на Личакові вже в кінці цвинтаря, як йдете прямо, то з лівої сторони» (1Аж); «... тоді в [19]39 році взяли вони там то подвір'я на Мира, на Лонського ... вивели всіх в'язнів і там всіх розстріляли, бо то всьо були політичні в'язні ... А потім люди, коли вже прийшли німці, то люди ходили і розшукували своїх» (3Аж). При цьому «німці» «все фотографували... Але родичів заарештованих впустили на територію тої тюрми», «стягнули жидів, яким видали рукавиці ... і вони витягували ... і на високі підводи грузові, грузили тих, кого могли» (1Аж, 1Бж). Це лише одна фрагментарна згадка про знущання над євреями, які нібито відповідальні за радянські вбивства. Однак про єврейський погром як такий не йшлося. Тема жорстокого вбивства в'язнів місцевих тюрем прививалася й обговорювалася в середовищі нащадків свідків цієї трагедії: «В 1944 р. повернулися сюди, у Львів, і допитували всіх свідків, хто це міг бачити. Моє товаришки батьків тримали три дні на Дзержинського...» (1Бж).

У деяких усних наративах був однозначно позитивний образ німецької окупаційної влади: «Студня діє до цього часу, німці поставили перед відступом, німці були окупанти і то думали...» (1Аж). У наведеному нижче фрагменті респондентки, мати й донька, наввипередки перелічують переваги життя за німецьких часів, на противагу радянським, зокрема для українців: «Працювали всі театри. Оперний був для німців, Заньковецької – для українців, а на [вул.] Городецькій – для поляків (1Аж). Йшли постановки. Німці старалися, щоб за війни життя йшло в звичайному руслі... Вночі було затемнено, боялися бомбардування, вночі на кутах вулиць великі фарфорові стрілки були намальовані на кутах вулиць, щоб орієнтуватися, куди йти (1Бж). ... можна було не боятися ходити, в цьому відношенні був порядок. Як ти ніч не зробив, німець ніколи не рухав... Карточки ми мали, на базарах все було, тільки гроші, карточки ми мали на хліб... Були карточки, ну хліб то обов'язково, м'ясо, скільки там було положено, на карточки давали... Був в нас такий доктор Микитюк і він відкрив на [вул.] Академічній зуботехнічну школу, він набирав дітей, ну і мене мама там записала... а потім прийшли і його викинули... Одну годину мали на німецькій, а все інше на українській... На [вул.] Городецькій... була українська школа» (1Аж). Гостре засудження радянського режиму й конструювання позитивного образу німецької влади цією родиною можна пояснити арештом і засланням у повоєнні роки чоловіка/батька, про що, однак, сказали сусіди, а не оповідачки.

Ще одна тема, яка розкриває пережиття українців (поряд з розповідями про розстріли в'язнів у тюрмах в червні 1941 р.) вже в повоєнному Львові, – репресії радянської влади, загроза вивезення родини у віддалені регіони СРСР: «3 нашої вулиці дуже багато повивозили людей, місцеві люди українці, які тут жили, то їх всіх повивозили. От вночі, десь друга-третья година, знаєте, як на Сибір вивозили. Так, що дуже повивозили... Після війни [вивозили]. То десь так був, наскільки я пам'ятаю, 1947, 1948 рік. Кожну ніч. Ми мали наготові мішки... І тільки машина приїхала, людей загрузили, а нас ні ... діти, лягайте спати... По прізвищах навіть пам'ятаю, але їх повивозили всіх» (2Аж); «... на [вул.] Малецького, то там було п'ять кімнат, з яких ми в [19]45 році відразу виїхали тому, що тоді ті люди, що мали великі мешкання, швидше виїжджали на Схід... Там було дуже гарно, там було для образів такі гачки... Ми переїхали, щоб спокійно, в тихе місце, щоб нас ніхто не бачив, ніхто не чув тому, що батько мій був адвокат до війни і під час окупації теж був» (5Ач).

Склалося враження, що представники довоєнного покоління були обережними у висловлюваннях, не говорили на диктофон того, про що розповідали в родинному колі. Молодші ж більш розкуті: конкретизували розповіді батьків і сусідів-старожилів, наводили імена і прізвища сусідів, дії яких засуджували. Це добре помітно на прикладі розповідей представниць першого і другого покоління: «Під N (будинком) сиділи у вікні і тільки казали, кого вивозити...» (2Аж); «... пані Л. на вікні тут коцик і обсервація була повна, вона знала за всіх... На першому поверсі N будинку була така баба М., ніби була дворником, видавала українську інтелігенцію..., німці прийшли, вона здавала жидів...» (1Бж).

У середовищі повоєнних новоселів з Росії про довоєнних львів'ян-євреїв розповідали ті, хто спілкувався зі сусідами-старожилами і від них дізнався різні історії, які ті переповідали. Позаяк між новоприбулими зі східних регіонів та корінними львів'янами не були настільки тісні контакти, щоб довіряти свої спогади, то про Голокост в інтерв'ю зазвичай не йшлося. Так, приїжджа росіянка переповідала почуту від сусідів історію виїзду довоєнного лікаря-єврея, не деталізуючи, «коли увесь цей переполох був»: «... там жив лікар, колись жив лікар, він займав цілий поверх ... він займав зі своєю сім'єю, це саме найкраще. Такий лікар хороший був. У нього прислуга була, і ось ця прислуга жила в цій квартирі [квартирі оповідачки]... Ну, коли увесь цей переполох був, ці люди виїхали, а куди я не знаю, але відгуки про них, бабусі були, знали їх, відгуки, як лікар був хороший, вони все згадували: “От лікарі були, от лікарі були...” Ця сім'я була єврейська. Внизу жила прислуга, у них коні були, на них вони до театру їздили, дуже хороша за містом була дача ... зараз говорять дача, а тоді був цілий маєток. І ось всі ці люди жили там внизу» (7Аж).

Мігранти зі східних регіонів тісніше спілкувалися між собою й переповідали дофантазовані історії. Переказ почутих від старожилів спогадів змінює їх, надає нового сенсу, водночас чужа історія до певної міри стає власним «досвідом» опитаних людей. Так, оповідачка підтверджує втечу львів'ян-євреїв історією, почутою, очевидно, від теж прибулої зі Сходу. У свідомості жінки не вкладається, як можна було все покинути й виїхати, єдиним поясненням була національна належність емігрантів без уточнення, чому ж євреям не можна було залишатися: «... И везде здесь третий этаж жили владельцы этого дома и все рассказывали, что люди были хорошие, очень богатые... И вот там один дом, так одна хазяйка говорит, мне дали эту квартиру, так в доме все оставили – золотые ложки, поварешки, – все, все, все... Люди уехали както, я не понимаю как они так уехали... Ну жить им здесь нельзя было, тоже евреям» (7Аж). У дослідженні пам'яті повоєнної спільноти Жовкви А. Вилгала пише про поширені в її інтерв'ю згадки міфічного виїзду євреїв з міста ще до початку війни, а отже, й уникнення загибелі. Дослідниця схильна вважати це стереотипом винахідливого єврея, який у скрутний час міг себе порятувати¹⁴.

Історія вигаданої еміграції довоєнного населення Львова простежувалася і в наступних (другому і третьому) поколіннях прибулих зі східних регіонів, але щодо населення загалом або лише поляків; про долю довоєнного єврейського населення не згадували: «Вони ж (поляки) в [19]39 році майже всі виїхали, хто хотів виїхати, то всі виїхали... Тут, в нашому будинку, власником була чеська єврейка. Німець почав

¹⁴ Вилгала А. (Не)пам'ять на руїнах... С. 29–30.

зближуватися вже сюди перед Другою світовою війною, весь будинок був її...» (14Бж); «Так це виглядало, що тут все було заселено після війни або після [19]39 року, коли повийжджали корінні мешканці...» (13Бж). Одна з представниць третього покоління (з мішаної родини східнячки і переселенця з Польщі) висловилася дуже загально чи то про винищення довоєнного населення, чи масову еміграцію, коли повоєнний Львів був безлюдним: «... все рівно то були в'їжджі, повоєнні... Я наскільки розумію, Львів був пустий... Тут не було таких, щоб пережили війну, я їх просто не знаю...» (18Вж). Серед приїжджих у повоєнні роки зі східних регіонів не було тих, хто б пережив події Голокосту як свідки в попередніх місцях проживання (принаймні в спогадах про це не говорили). В інтерв'ю, де не згадано про львівських євреїв, складається враження, що оповідачі взагалі про них не знали.

У розповідях довоєнних євреїв згадували, як заможних людей, що володіли цілими будинками: «Тут (третьій поверх) адвокат жив, на другому поверсі – його батьки, а внизу – прислуга там...» (9Аж). При цьому євреї виступали сепарованою групою: «N будинок тут в куті на Богомольця, та пані Н. розказувала ... що то був єврейський будинок і єврей то будував, і єврей двориком робив, і жили» (12Бж). Про єврейський район, як і про бідних євреїв, не йшлося у жодному з інтерв'ю. Лише одна старша жінка-українка зазначила: «Наша вулиця, казали за Польщі, була панська. А де гірший район, то за Оперним театром...» (1Аж).

Ніхто з опитаних мешканців одного з будинків (а це четверо осіб) не вказав приїжджю в повоєнні роки єврейської родини, що вижила в Голокості на Вінничині, нащадки якої й зараз тут проживають. Онука в'язнів гетто дуже поверхово розповіла історію діда й бабці, яку, очевидно, сама дізналася лише в 1990-х роках: «Дідусь і бабця були з Вінницької області. Там, малолітні в'язні гетто. Вінницька область, селище Бершадь. Вони були євреї. Вони були з тридцятого року народження, їм було п'ятнадцять. Я не знаю, де вони в той період жили, поки не переїхали сюди. Вони переїхали у Львів. Є відеокасети, німці приїжджали і знімали бабцю і діда. Розказували про гетто. То ще давніше було... Брати моєї бабці були, вони також були, всі були в гетто. Ще два брата так, але вони в Америці, вони ще живі» (20Вж).

Пам'ять про довоєнних євреїв не передавали нащадкам. В одному з інтерв'ю, слухаючи дуже загальну розповідь матері про сусідів, донька деталізувала: «То поляки там жили» (2Вж). Мати на зауваження доньки не звернула уваги, але згодом вказала прізвище єврея, який мешкав поруч, наголошуючи: «Він був жид, але польський жид» (2Аж). При згадці про повоєнний виїзд поляків не роз'яснювали, куди ж поділися корінні євреї: «Там був нагорі такий польський жид Гофман, він був жид, але польський жид, і вони жили на останньому поверсі, їх дуже поважали... Тарганова [нерозбірливо чути] така була, то вона була полька, потім виїхала. Він [будинок] був цілий пустий після війни» (2Аж).

Поряд з «польськими» згадували «австрійських», «чеських» євреїв. Якщо корінна українка польськомовну єврейську інтелігенцію характеризувала як «польську», то прибула з Росії оповідачка називала довоєнного власника будинку «австрійським» євреєм («А взагалі цей будинок був австрійського єврея, адвоката» (9Аж)), а нащадок східняків – «чеською» єврейкою («Тут в нашому будинку власником була чеська єврейка. Німець почав зближуватися вже сюди перед Другою світовою війною, весь будинок був її, жила в квартирі за стінкою, а решту здавала. Хресна мені розповідала, вона вже покійна. Вона працювала у військовій комендатурі перекладачем і знала то

все» (14Бж)). Жодна із зазначених жінок не обмовилася про долю згаданих євреїв, хоча перша (місцева) і третя (тітка якої «все знала»), можна припустити, знали про Голокост. Син другої з процитованих жінок, розповідаючи про своє зацікавлення історією довоєнних власників будинку і тривалу їх ідентифікацію, не згадав національності (тоді, коли матір свідчила про «австрійського» єврея): «Історією вулиці я цікавився, в мене є ще старі книги польські в електронному варіанті... Я довго шукав, хто тут жив в тому будинку, знайшов в адресній книзі. ...знайшов адресну книгу міста Львова десь на шістсот сторінок, ну там по прізвищах, а не по адресах, то я ще два тижні шукав, хто тут в тому будинку мешкав. Навіть вже тут телефон був трьохзначний в якогось адвоката» (9Вч).

«Євреї жили, вони в Ізраїль поїхали». Якщо про довоєнних євреїв-львів'ян не говорили, то прибуле в повоєнні роки єврейське населення, навпаки, виділялося на тлі інших у спогадах і місцевих, і приїжджих. Добре це помітно в детальних розповідях про середовище сусідів, серед яких наводили кілька єврейських родин. При згадці про євреїв зазначали лише їхню національність, інших же сусідів окреслювали прізвищами чи іменами, правда, не вказуючи, були це росіяни чи українці: «N квартира, то там жили євреї ... він працював м'ясником. Вона не працювала, її батьки були, євреї жили, вони в Ізраїль поїхали... А іншу квартиру заняли КГБ, Я., він полковник служби тої, а вона підполковник. А раніше, то ще й в підвалі... В нас ще весь підвал зайнятий був жителями. На нашій стороні підвал був, таксист жив, там жила, вона двірничкою працювала, діти ще били, потім П. жив. Весь підвал був зайнятий людьми... Ми так по дому дружньо жили... На другому поверсі теж жили, з цими в Ізраїль поїхали. Він бухгалтером був на базі, а вона, як єврейська жінка, була вдома. А потім вселився прокурор... А там Т. жила. На першому поверсі, як я прийшла, паня одна польська жила. Жили також з прокуратури... А зі двору теж жили євреї. Все помінялося – хто помер, хто виїхав» (9Аж); «Дуже помінялися сусіди. Одні повийїжджали... Практично ми мало спілкуємося зі сусідами... Ну зналися, але так, щоб особливо спілкувалися, то не було такого спілкування... Євреї повийїжджали» (11Бж).

Одна з місцевих львів'янок-українок, народжена в довоєнний період, описуючи повоєнне середовище сусідів, не окреслювала їхньої національної належності, але протиставляла дві групи: з одного боку, «місцеве населення», а з іншого – «воєнні», «з прокуратури люди», «в міськраді працювали». Заразом євреїв виділила в окрему групу: «Люди там які були, в основному були воєнні, там не було місцевого населення, там були з прокуратури люди ... в міськраді працювали, одна сім'я була євреїв, вони потім виїхали» (2Аж). Діти-євреї в повоєнному Львові теж постають сепарованою групою. За свідченнями українки-переселенки з Польщі, її малолітні діти 1944 і 1949 р. н. товаришували в 1950-х роках з росіянами, євреї ж не входили в їхнє товариство: «На вулиці діти бавилися, не було такого, що ти такий, а ти такий... Жидовські діти не бавилися. Рускі так, тоді ще того не розуміли, то були діти» (4Аж).

Для українки, переселеної з Польщі, «енкаведисти, судді, прокурори» були синонімами єврейського походження: «А наша вулиця в центрі, тут жили самі жиди, енкаведисти, судді, прокурор тут ще до нині живе...» (4Аж). Схоже як довоєнні львів'яни накидали польську ідентичність давнім євреям, так і молодше покоління (третє, з мішаною сім'ї переселенця-українця з Польщі й уродженки Східної України) вважало некорінних євреїв «несправжніми»: «На нашій вулиці було дуже багато євреїв,

то єдине. Але все рівно вони переселенці, вже заселялися, бо я так дружила, я знаю всіх ... одного називали білоруський єврей, тобто корінних не було...» (18Вж).

Не у всіх розповідях про життя мешканців однієї з центральних вулиць Львова в радянський час акцентували увагу на національній (єврейській) належності, однак її не вдається оминати – корінна довоєнна львів'янка, розпочавши опис сусідів-радянської інтелігенції, наприкінці задумалася, чому майже всі, хто її оточував у будинку, були євреями. Інша жінка, уродженка Росії, зазначила пережиту особисту драму після виїзду сусідів і споглядання опустілих квартир. Оповідачка не наголошувала на національній належності сусідських родин, але вживала фрази: «тоже євреї», «тоже жила сім'я», а при їх частій еміграції складається враження, що переважна більшість сусідів була євреями: «... Наш будинок був високо інтелігентним. Після війни жив тут на третьому поверсі над нами, він був головним лікарем Залізничної лікарні. Дуже така культурна людина. Над нами тоже жили інтелігентні люди, він адвокат був... І ті на третьому поверсі, і ті над нами були євреї. Вони після війни приїхали з Одеси. Але ті і ті виїхали за кордон. Двір тоже знаю, хто мешкав... Наш будинок, не знаю чому, майже всі були євреї» (3Аж); «... жив Б., третій поверх. Тут жив Б., начальник поліклініки. ...на К., тоже євреї, євреї, а хороші були люди. Там внизу жили С., це заслужений тренер по боксу. Внизу живе Д., пенсіонерка, а на нашій стороні внизу тоже пенсіонери жили, тоже померли. Під нами тоже жила сім'я, викладач університету, російської мови ... українську мову ... вона виїхала в Америку. Коли стали виїжджати, нам було шкода всіх ... виїдуть, я прямо вночі спати не могла, якось темно, з вікон світла нема...» (7Аж). За єврейськими родинами жаліли; кілька опитаних наголосили, що вони були хорошими людьми: «Там євреї жили, потім вони виїхали в Америку. Після цього міліціонер жив зі сім'єю... Євреї були хороші» (12Бж); «Поруч квартира теж була. Вже в мої, в [19]80-х роках, вони виїхали, дуже гарна родина була, але мені здається, що це були євреї» (13Бч).

Якщо в більшості опитаних спогади про новоприбулих у повоєнні роки зі Східної України й Росії нейтрально-позитивні, то на їхньому тлі виділялися різко негативні судження українки-переселенки з Польщі про привілейоване становище євреїв та росіян у радянському Львові. Гірші помешкання на перших поверхах і напівпідвальні приміщення заселяли українці, які проживали тут віддавна або ж приїхали в повоєнні роки: «Як я тут прийшла [1947 р.], в центрі жили всі жиди, маскалі. Де краща хата, краще всьо, то було для них... Вони воювали ... і всюди, де би не пішли, то було для них, а наші люди жили в півницях, де щурі були, там жили люди, йшли зі села і йшли в ту півницю жити. Жінка з двома дітьми жила тут, в тому будинку в підвалі» (4Аж). Втім, у подальшій розповіді в контексті опису львівського стихійного ринку постає різко протилежний образ приїжджого «з Росії до нас за хлібом, там біда була»: «Була барахолка, де Краківський базар був, де зараз оперний [театр]... Там хто мав які лашки, виносив, люди мали ще старі запаси, хустки, якусь суконку, якийсь чобіт чи мешт. Ходили поміж людьми і носили, хто що мав, будок не було. Міліція того не розганяла, то вже як було там дальше, то розганяли... Вони самі приїжджали з Росії до нас за хлібом, там біда була» (4Аж).

Негативне враження про «радянських» євреїв винесла для себе мігрантка зі західноукраїнського містечка (третє покоління) після заселення звільненої ними квартири, не знаючи їх особисто. Негативний образ постав лише після того, як оповідачка розговорилася, описуючи перепланування помешкання: «... ми їх не застали,

я знаю, що вони виїхали, по-моєму, в Ізраїль... Я знаю, що то був чоловік і жінка, і двоє дітей... Так застали, як і жили [попередні власники], плитка на кухні, молоко збігло, і отак в баняку всьо так і було. Весь мусор, всі туалети позаклеювані такими от фотографіями Леніна, такими фотографіями, вирізками з газет...» (19Вж).

Спогади про поляків: «панство», «польські будинки», «предків». Образ довоєнного польського населення, яке було репресоване радянською владою або виїхало, не до кінця вималюваний. Найстарше покоління опитаних польську державу/владу і поляків згадувало в контексті привілейовано-підлеглих відносин поляків та українців (пані – прислуга). Поляки (як і євреї) – це завжди заможні люди, «панство», що володіло нерухомістю, майном. Високе суспільне становище й заможність довоєнних мешканців вималювалися в контексті спогадів про прислугу, різні господарські пристосування та ін. Особливо фантастично-казково заможне життя виглядало в описах другого і третього поколінь, почерпнутих від сусідів-старожилів: «Він [власник] мав і слюсара, і двірника. І кожен житель за Польщі, розказувала Л., мав служницю. Він займав цілий поверх, крім N і N квартир. Пан тут жив і працював. В нього були слуги... Тут в куті там таке було, як Вам сказати, така ніби стеля зроблена, така загорожа. І там служниця спала» (12Бж). Нижче соціальне становище українських родин впливало з контексту, але спеціально респонденти на ньому не наголошували. Не окреслювали й національної належності прислуги, не конкретизували причин поселення українців у центрі міста в міжвоєнні роки, не говорили про те, що предки працювали двірниками в родинах поляків і євреїв. У дослідженні невеликої громади перевагою є те, що замовчувану інформацію розповідали інші й вона ставала очевидною.

Для опитаних старожилів-уродженців Львова зміна привілейованої польсько-єврейської групи в довоєнні роки на російсько-єврейську в радянський період уклалася в свідомості без особливих застережень: «Практично всі українці жили партер або підвал. Другий і третій поверх, то ніхто не займав тому, що там в основному були воєнні люди» (2Аж). Жінка наголошувала, що її українська родина проживала в напівпідвальному приміщенні й не переселилася в жодне з кращих помешкань «цілого пустого після війни» будинку, як і не зайняла гірше помешкання на першому поверсі (2Аж). Інша українка взагалі не згадувала про можливість самовільно заселити опустіле житло та її (не)реалізацію родиною оповідачки (1Аж).

У жодному інтерв'ю прямо не згадували про належність Львова до Польської держави, а тим паче про польсько-український конфлікт. У спогадах про вересень 1939 р. старожили змальовували враження від зустрічі з солдатами Червоної армії (власні чи з розповідей), однак не говорили про зміну державної влади. Якщо встановлення радянської влади впливало з контексту спогадів, то про поразку Польщі не йшлося – одну чужорідну владу змінила інша. Вочевидь, про «панську Польщу» не говорили, щоб у такий спосіб автоматично не ставити вище радянську владу¹⁵.

Нейтрально-позитивні спогади корінних українців-львів'ян про поляків помітно контрастні з різкими рефлексіями переселенки з Польщі. Львів'яни, діти й підлітки не зберегли таких негативних спогадів, як українці в регіонах та ще й з досвідом переселення¹⁶. Українка, виселена з Польщі, не згадувала довоєнних євреїв, а про

¹⁵ Wylegała A. Przesiedlenia a pamięć... S. 322.

¹⁶ Вивчаючи пам'ять поляків про воєнні роки – виселених на західні польські території та тих, хто залишився в Україні, – А. Вилгала дійшла висновку, що спогади про українсько-

поляків-львів'ян на конкретне запитання про те, хто жив у тому чи тому будинку, коротко відповіла: «Були поляки ... їх арештували...» (4Аж). На такій беземоційній рефлексії не могло не позначитися українсько-польське протистояння і переселення. У спогадах жінки на тлі товарної дорожнечі в перші роки радянської влади вимальовувався образ скрутного матеріального становища за польських часів: «Після війни місто не було дуже розбите. Але все було сильно дороге... Мала сина, потім другого, я так нікуди не ходила... Трамваї їздили по [вул.] Франка, 3 коп., а за Польщі 20 коп., тоді рідко хто собі дозволив їздити. Потім [з приходом радянської влади] дали людям мило ... хліб ... вони в Західну [Україну] то все пхали, щоб люди побачили, як то розбудовували, бо то границя була близько, щоб мати якусь опору» (4Аж).

Інша жінка, уродженка села поблизу Львова, наголошувала на відмінності «польської» і «австрійської» архітектури – «будинок є австрійський, то не польський будинок», і зі суперечливих міркувань випливало, що австрійське дещо краще за польське: «... Мені здається, що то будинок є австрійський, то не польський будинок, бо чимсь є різниця польських і австрійських, от. Ну і той будинок, я так думаю, зрівняти навіть з будинками, він досить в такому доброму стані... Він є пам'ятка архітектури, наш N будинок, я не знаю, як інші. Ну той будинок, як кажуть, трошки він вже є зіпсутий за останні роки. Але як зрівняти другі будинки, то він є в доброму стані фактично» (6Аж).

У спогадах мігрантки з Росії конструюється образ радянського «нащадка» як повноправного власника довоєнного майна «предків», очевидно, внаслідок культивованої радянською владою тези про спільне слов'янське коріння: «Будинки міцні... Вся вулиця збудована в якомусь ансамблі історичному. Там ... був колодязь, воду брали ще, це тоже залишили предки ... водичка була хороша, а потому все порушили» (7Аж).

Довоєнних власників-поляків згадували в контексті спогадів про нащадків-туристів, які в наш час приїжджають побачити родинні будівлі, однак лише в двох інтерв'ю і то з сімейним подружжям, причому дуже схоже – коротко, в ході опису будинків: «Будинок навпроти є абсолютно такий, як наш, тільки він має три поверхи. Він недобудований. Абсолютно архітектура однакова... Абсолютно ідентичні будинки, тільки іншим боком вони поставлені. Недавно приїжджав сюди із Швеції, за походженням поляк, думаю, років п'ятдесят, приїхав спеціально подивитися на цей будинок... Це будинок фактично їхній родовий і його дід побудував цей будинок. Я думаю, що він був побудований десь на початку ХХ століття. Тобто я дати не знаю, але знаю, що цей будинок будувався приватний, і знаю, що це є австрійська забудова...» (13Бч); «Ми випадково зустрілися з поляком, який попросив його сфотографувати біля будинку ... і він почав розмову, що він взагалі приїхав десь із-за кордону, ні то з Франції, ні то з Америки, а батьки його в Кракові живуть і сказав, що ці будинки будував його дід. І тато попросив його, тато тут жив у будинку навпроти... Сфотографував, у якому стані будинки. Саме він сказав, що ці два будинки були абсолютно однакові, по одному проекту збудовані» (13Бж).

Молодші покоління прирівнювали уродженців Львова довоєнного часу (українців), у своєму статусі найстарших мешканців, до приїжджич в повоєнні роки зі Сходу.

польський конфлікт є найбільш емоційними серед осіб, які в ті роки мешкали в селах, незалежно від подальшої їхньої долі в повоєнні роки (Wylegała A. Polacy w Galicji podczas drugiej wojny światowej: doświadczenie i pamięć. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*. Wrocław, 2014. № 4. S. 58–59).

На сучасному етапі здебільшого лише приїжджі в повоєнні роки є старожилами на вулиці, до пам'яті/спогадів яких апелювали: «Було дві польські родини на третьому поверсі, а решта, ну, вже повмирали. Тут нікого фактично не лишилось... Є тут в нас сусідка надолі, вона теж з якогось року там [19]46–45, вона з Росії походить, але більше нікого, всі решта, то вже нові поселилися» (14Бж); «Ті знизу при мені виїхали. Ці навпроти тоже виїхали в Німеччину. Ті знизу виїхали в Ізраїль. То куплена квартира років сім. Ця навпроти на другому поверсі тоже куплена років три, там помінялася купа власників... Ті, що виїхали в Німеччину, там тоже четверті власники міняються. Та Д. на першому поверсі, що навпроти І., то точно довго вже живе, вона генеральська вдова, приїхала з Ленінграда...» (19Вж).

«Близькі інші»: поляки-сусіди в комунальній квартирі. У спогадах про життя в комунальній квартирі постає образ самотньої жінки-польки, яка доживала віку і з часом її кімнату приєднали сусіди: «Потім одна господиня померла, то ми забрали одну кімнату ... і пізніше ще одна господиня померла, то сусідка взяла одну кімнатку» (2Аж). У фрагменті інтерв'ю нижче детально описаний простір комунальної квартири, перепланування і лише згадано про самотню сусідку, «яка мешкала там дуже давно». Можна тільки здогадуватися, що вона була полькою за національністю (про неї, як польку, згадано в іншому інтерв'ю): «Значить трьохкімнатне мешкання з лазничкою, туалетом, кухнею при чому дві кімнати ... одна була прохідна, а до другої був вхід через кухню. З кухні, там мешкала наша сусідка по комунальній квартирі, яка мешкала там дуже давно. І ми з нею мали тоді, ну я тоді молода людина ... в мене не було часу на розмови, тим більше вона там одна жила, я з нею контактів не мав, там була мама, дві сусідки по кухні. І то ми старалися ... ми зробили з коридору кухню, кухню їй віддали, зате забрали собі лазничку. От така була домовленість, пізніше вона помінялася і мама помінялася, майже в один час помінялися» (5Ач). Як з'ясувалося далі в розмові, з цією самотньою сусідкою тісно спілкувалися: від неї дізналися долю довоєнних жителів, бували в її помешканні. Однак будь-якої додаткової інформації не маємо, крім прізвища. Припустити можна, що мати оповідача не ділилася з ним, молодим і заклопотаним, своїми розмовами зі сусідкою, або ж він сам ними не цікавився. А контакти між двома самотніми жінками та й ще довоєнними львів'янками, очевидно, були тісними з огляду на спільне проживання, походження, самотність.

Цілковите ігнорування інших національностей простежувалося в спогадах жінки, народженої в міжвоєнні роки в одному з прильвівських сіл – на запитання про колишніх власників будинку вона апелювала до того, що особисто їх не застала, а чутками не цікавилася. Склалося враження, що вона взагалі не хотіла говорити вголос про поляків чи євреїв, абстрагувалася від довоєнної і воєнної історії вулиці як чужої, яка її не стосувалася. Втім, навіть окреслення форми звертання до сусідів (пан/пані або на ім'я і по батькові) у спогадах цієї жінки вже свідчило про їхню неоднорідність: «Навпроти жила сім'я ... Ф. [прізвище], пан М. і пані І. жили. В подвір'ї жила Є. А. [ім'я і по батькові], значить, потім ще Б. [прізвище] жили. То фактично ще було три квартири навпроти нас. Ще одна сім'я в підвалі жила, троє дітей у них було... Ну, і за стінкою жила Н. Ф. [ім'я і по батькові], вона і зараз живе. На другому поверсі жили люди, але вони вже всі повмирали. То буквально тих жильців ... Н. Ф., ми її застали ... Л. [ім'я], значить. Пані М., вона трошки пізніше переїхала ... а так більше з таких жильців старих нема» (6Аж).

Народжені в повоєнні роки (друге покоління) вважали комунальну квартиру незрозумілим, хибним і тимчасовим явищем радянського часу. Зазвичай сусідів по комунальній квартирі поіменно не ідентифікували; насамперед згадували національність (поляки), що це були люди похилого віку й після їхньої смерті «приєднали» сусідську кімнату. Спостерігалася закономірність: в інтерв'ю з довоєнними українцями не згадували національної належності самотніх сусідок, на відміну від другого покоління (і місцевих, і приїжджих): «... жила така старенька полька ... і жила з нею така монашка, дві старенькі. Вони були багатими людьми, їх так десь до нас притикнули, потім вони померли і ми приєднали ту кімнату» (1Бж); «Прямо в одній кімнаті жила пані Ч., полька, потім померла і об'єднали кімнату до нас» (10Бч); «Тут три сім'ї жило. Така старенька полька... І ще жили сусіди, які останнім часом вибралися звідси. І так, як в нас була велика сім'я, та старенька померла і нам ту кімнатку приєднали до нашої площі... На кухні було три газові плитки, але та полька не користувалася, вона вже скоріше тут жила, сварилася з тими сусідами» (10Бж).

В інтерв'ю з представницею третього покоління (мати якої була з родини прибулих зі східних регіонів, а батько – українець, переселений з Польщі) у дуже короткій згадці про довоєнних сусідів комунальної квартири прозвучало нерозуміння того, чому всі поляки не виїхали відразу після війни і їх «потім заставили виїхати». Очевидно, що повоєнне виселення поляків розумілося як примусове й тотальне, а ті, хто відразу не виїхав, змушені були зробити це згодом. Виглядає так, що жінка, народжена у 1965 р., вже не застала сусідки-польки і відомості про неї та виселення поляків передані від старшого покоління. Про можливість добровільного виїзду в умовах неадаптації до радянської дійсності й важкого співжиття з сусідами в комунальній квартирі не йшлося. Довоєнні жителі в просторі комунальної квартири сприймалися як тимчасові: «... в боковій кімнаті жив якийсь професор, а там жила полячка, яка ще чомусь не виїхала, але потім її заставили виїхати... Професор, він просто доживав віку, він українець, наскільки я пам'ятаю, бо він доживав, він, по-моєму, так і помер. А полячка просто виїхала...» (18Вж). Іншій же сусідській родині поляків ця жінка накидала українську ідентичність, чим пояснювала її право на відмову від еміграції: «От я знаю, що під час війни жив тільки сусід знизу, пан Б., вони польські українці ... то єдине, що вони, по-моєму, корінні ... але, видно, їх не виселили, бо вони українські поляки» (18Вж).

У двох інтерв'ю з нащадками приїжджих зі східних регіонів полякам приписували видуману тотальну еміграцію ще напередодні Другої світової війни (як і євреям, про що вже йшлося вище): «Поляки виїжджали і залишалось все... Вони ж в [19]39 році майже всі виїхали, хто хотів виїхати, то всі виїхали» (14Бж).

Поляки помітно виділялися серед приїжджих у повоєнні роки, які переважали. В очах мігрантів з Росії і молодших поколінь місцеві поляки були «панамми», «паннами», навіть якщо й займали невисоке соціальне становище: «... бабулька під N (будинком) померла, сусіди зайняли. Вона була панна. Там було шість кімнат на поверсі і кухня, вони потім то порозділювали. ...К., але вона по-польськи по-іншому називалася. ... була сама, дітей не мала, в дитдомі виросла, родичі повмирали, по службах ходила, брат віддав її в дитдом ще за Польщі» (12Бж); «Паня одна польська жила...» (9Аж).

Лише в одному з двадцяти семи інтерв'ю жінка з другого покоління опитаних вказала, що літня полька не користувалася кухнею в комунальній квартирі, у решті ж розмов неозвучена відособленість довоєнних поляків дуже відчувалася. Очевидно,

двоєнне покоління не могло адаптуватися до життя в квартирі, де мешкало кілька сімей, буття яких перетворилося на щоденні маленькі битви; панувала атмосфера постійного браку приватності як фізичної (у представників різних поколінь, що мешкали в одній кімнаті), так і психологічної (комунальна квартира якнайкраще пасувала до заохочуваного владою взаємного нагляду). На спогадах позначилося життя в радянській дійсності. Загальновідомим є викривлення приватної і публічної сфер життя в радянському суспільстві – публічно говорили неправду, а правду обговорювали приватно. Невід'ємними елементами радянських буднів було прискіпливе самопостереження і самоконтроль. Однак радянське суспільство мало «власне обличчя і власний світ думок» – не було ні «віроповідданим», ані «мовчазним»¹⁷.

Про співжиття в комунальній квартирі говорили неохоче та здебільшого згадували переділені кухні. Лише окремі оповідачі/чки у своїх спогадах заглиблювалися в сусідські конфлікти: «Тут жив такий не дуже хороший полковник війни. Не хочу говорити... Мали цю кухню спільну. Потім билися, сварилися, навіть, розказувала мені одна двірничка, хтось всипав трукти в борщ. І він [полковник] відділився, була кладовочка. Він поміняв в спальні скляні двері, а ті, що з дощок, сюди поставив. Зробив собі з першої кімнати і кухню, і все. ...в 1967 р. переділили цю кухню, з фанери» (12Бж).

У середовищі другого покоління опитаних на рівні з поляками до нетипових сусідів, які вирізнялися зовнішнім виглядом і способом життя, відносили й українців-старожилів (розповідав мігрант зі західноукраїнського села): «На першому поверсі жила родина, пані Н., такі старші люди... Вони жили ще з передвоєнних часів. У них було своє розуміння і свій уклад. Старий двірник був ... він якось так більш-менш доглядав ту дорогу і що від нього залежало, то він старався робити, такий був надзвичайно порядний чоловік, старої школи. Пані Н., яка співала в хорі на вулиці Руській. Її чоловік був надзвичайно цікавий – звичайний собі швець, але з таким надзвичайно інтелігентним виглядом, борідкою. І особливістю їхньою було те, що в цьому будинку абсолютно був газ, він не признавав газ і тримав собі спеціально дрова і палив собі дровами, і вважав, що це здоровіше» (13Бч).

Поза пам'яттю: «неідентифіковані» сусіди. Двоєнна історія (колишніх власників будинків) більшою чи меншою мірою завжди цікавила сучасних мешканців, особливо молодші покоління. Хоча серед опитаних траплялися і ті, кому про це зовсім не йшлося – вони чули в розмовах, що «тут жив якийсь пан», але для них це були тільки розмови, не підтвержені власними спогадами: «Ну, тут звичайно говорили, що тут жив якийсь пан, тут був його, повністю його будинок, а хто він, то ми вже, звичайно, не можемо знати, бо ми вже не застали нікого, всі жильці фактично вже були вселені після війни... Тут ніхто не лишився до війни. Значить, той будинок був заселений до війни. Не знати, хто тут точно жив, якийсь пан жив, як і у багатьох каменицях» (6Аж).

Мешканців квартир свого будинку не знають, окрім однієї-двох родин, з якими підтримували найтісніші контакти внаслідок проживання поруч або через різні інші обставини. Складається враження, що про сусідів говорили мало або лише позитивне: «Сусіди наверху... Оскільки я музикант, знаю, що там був кларнетист, з яким ми час від часу розмовляли, він був воєнний і служив у воєнній оркестрі

¹⁷ Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 гг. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 223.

штабному, прізвища я його не пам'ятаю, пізніше, наскільки я знаю, він помер вже... В сутириних там мешкали, по-моєму, не двірник, там мешкали в сутириних» (5Ач); «... тут жили, але вже помирали або виїхали... Там помирали, їх вже нема. ... була вчителька, вони дали їй хату, вона виїхала. А там далше я не знаю..., там наверху теж не знаю, чи вони скоріше прийшли, чи пізніше... Я не [контактувала] зі сусідами...» (8Аж). В подальшій розповіді першого оповідача про стан будинку, ремонту, які (не)проводилися, дізнаємося, що «у нас брами... не замикалися на ніч, але поскільки не було дуже багато квартир... Там було вісім квартир і в сутириних двоє мешкало. Зібралися ніби непогані люди» (5Ач).

У спогадах другого покоління опитаних певною мірою відчувався офіційний радянський наратив «дружби народів»¹⁸: згадки про сусідів у радянський період детальніші, але нейтральні й космополітичні; їх нерідко перелічували поіменно, але в підсумку доходили висновку про невідтримання контактів: «Не було так, як в Одесі, що весь двір всіх знає. Такого не було. З деякими сусідами рідко бачилися» (10Бч). Детальний перелік прізвищ та/чи імен сусідів нічого нам не говорив – якими були ці люди, як склалися відносини з ними, якими були їхня національна належність і соціальний статус. Очевидно, що стосунки між людьми не склалися через їхню національну й соціальну різноманітність: «Мало контактували зі сусідами, так “Добрий день” і “До побачення”. ...тут і росіяни були, і євреї, і українці» (10Бж). Ці думки підтверджували представники другого покоління опитаних, які заселили квартири на вулиці в 1970–1980-х роках і дивилися на усталене середовище мешканців зі сторони: «Як на мене, цей будинок був вже у такому занедбаному стані. Ремонтів не робилося. Тут жили люди, не хочу їх ображати, але вони не дбали за помешкання... Тобто я не можу сказати, що цей будинок мене якось привабив. І самі квартири, багато тріщин було, не доглянутих, в кожній кімнаті жила якась інша сім'я. Тут жила одна сім'я, там жила інша сім'я, поруч [квартира справа] одна сім'я, друга, третя, четверта. Чотири сім'ї в спільному коридорі... Там [квартира справа] була комунальна квартира, а тут жило дві сім'ї. В той час не було такої тенденції і бажання привести будинок до якогось належного стану ... якась різна публіка тут жила. Таке враження, що ці люди жили тут тимчасово» (13Бч).

Про занедбаність будинків говорили майже в кожному інтерв'ю. Це відбиток радянської дійсності з її колективізмом, апеляцією до держави в особі будинкового управління (ЖЕКу), яке має займатися впорядкуванням простору поза квартирою. Але позаяк більшість мешканців прибула в повоєнні роки, можна припустити, що це й результат відчуття тимчасовості проживання – житло їм надали, воно не було приватною власністю, тому про чуже мало дбали.

Загальними також є спогади і старшого, і молодшого поколінь про мешканців сусідніх будинків: «... навпроти в будинку та третьому поверсі хороша сім'я жила, на другому в прокуратурі працювали. П. жили, на другому той великий балкон, то теж жив якийсь начальник» (9Аж); «... візуально знаю всіх мешканців вулиці, так приблизно, в якому будинку живуть, а так контактувати, то в нас такого нема» (10Бч); «Взагалі на вулиці багато змінилося мешканців ... обмін зробили, декілька квартир

¹⁸ Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР... С. 221–244.

об'єдналося. Навпроти живуть люди, яких ми бачили, коли ми переїхали, і зараз живуть. Ми з ними так “Добрий день” говоримо» (13Бж).

Спогади про сусідів, окрім того, що дуже загальні, то й ще заплутані, радянський період накладається на попередні – австрійський і польський; без уточнень не зрозуміло, про який відрізок часу йдеться: «... На цьому поверсі жив головний суддя міста Львова, а пізніше тут жив директор опери львівської. На превеликий жаль, прізвища назвати я не можу... Я не думаю, що це був хтось з тих директорів, які залишили слід в історії львівської культури. Це була одна квартира, він займав увесь поверх. І в цій кімнаті зліва був його кабінет» (13Бч). Для читачів спогадів, котрі не знають історії Центрально-Східної Європи середини ХХ ст., не зрозуміло, чому йдеться про спорожнілі помешкання, куди поділося довоєнне населення. Як старше, так і молодше покоління опитаних (наприклад, вроджена львів'янка і нащадок приїжджих зі Східної України) просто констатували, що «повийжджали корінні мешканці»: «Цікавий будинок був, дуже гарні були сусіди, я маленька була, пам'ятаю хіба що після війни. Пам'ятаю, що він весь був пустий, той будинок, що ми бігали дітьми і бавилися, ляльки там були...» (2Аж); «Найбільше знали сусідку, яка найближче до нас була ... вони, мабуть, були росіянами, переїхали, мабуть, після війни... І взагалі старожилів тут не було. Так це виглядало, що тут все було заселено після війни або після [19]39 року, коли повийжджали корінні мешканці. Тут було дуже багато сімей, різних і за національністю, і за віком» (13Бж).

У переказах молодших поколінь старожили поставали беззаперечними авторитетами, які знали довоєнну історію. Одна з оповідачок була помилково твердо переконана, що старша сусідка – уродженка Львова й постійно проживала за сучасною адресою. Такі враження могли скластися лише з не дуже відвертих міжсусідських розмов і дофантазування фактів з минулого: «Така пані Н., вона все знає про вулицю, розказувала, як будинки по вулиці будували і чиї вони були. Вона тут родилася, її мама двірничкою робила... На другому поверсі під N [будинок]. Вона може все розказати, хто будував, який будинок скоріше, який пізніше» (12Бж).

Старожили (місцеві й приїжджі) з ностальгією пригадували міжособистісні взаємини в радянський час, коли «люди були бідніші, не мали розкошів, і люди більше любилися, один другого уважав...» (4Аж): «Так, що ми по тій вулиці самі старожили. То все уже повимирали... А я вже в тому будинку з 1960 р. Ми колись тут були як одна сім'я, як село. А тепер вийдеш і “добрий день” нема кому сказати. Все помінялося» (9Аж). Для старших людей цілковита зміна середовища мешканців будинку і вулиці та ще й за нових політичних і економічних умов є важким емоційно-особистісним пережиттям. Друге ж покоління опитаних об'єктивно констатувало ці зміни: «Багато людей на вулиці змінилися. Частина з них виїхала, частина померла, а частина продала» (13Бч). Але лише те покоління, яке переїхало сюди вже дорослими, сформованими людьми. Уродженці вулиці за радянського часу теж мають ностальгію за минулими часами дитинства: «Більше половини вже не знаєш, хто живе навпроти, все міняється... Не так, як раніше. [В якому місці Ви відчуваєте, що Ви вже вдома?] Зараз, напевне, що це помешкання, раніше була вулиця... Один одного знав, це вже був свій район, своє середовище» (9Вч).

Пам'ять і забування: заселення чужих квартир. Відомості про заселення помешкань у повосенні роки загалом замовчувані. Деколи, розповідаючи про свій приватний повсякденний простір, представники другого покоління оповідачів окреслювали

первісне призначення того чи того місця/кімнати, а відповідно згадували довоєнних мешканців (про що їм було відомо з розповідей батьків чи сусідів), однак ніколи не переповідали сімейної історії поселення (1Бж). Приховували інформацію про заселення помешкань у повоєнні роки в тих родинах, у яких про це не варто було говорити вголос. Очевидно, на цю тему, як і на багато історій (до)воєнних років, поширювалося табу. Лише зі спогадів сусідів можна дізнатися, що сім'я двірнички чомусь проживала в добротній квартирі на другому поверсі, з якої згодом зробили комунальну квартиру, а чоловік був репресований радянською владою (12Бж).

Неправдивими виглядають спогади однієї з жінок, яка не знала, як її чоловік отримав помешкання ще до їхнього одруження. Якщо про умови заселення квартири в повоєнні роки ніколи не йшлося в розмовах між подружжям, то це, можливо, було табу або неважливою інформацією, що мало ймовірно: «Я прийшла сюди, він [чоловік, удівець] вже був старший... Він отримав, також був з Польщі ... і так тую хату чи він купив, чи йому надали, ну я не знаю... Кімнату мав і кухню осібну, там в куті» (8Аж).

Середовище сучасних мешканців вулиці, які поселилися/народилися тут за радянського часу (до 1990-х років), можна поділити на кілька груп за способами отримання житла. Здебільшого квартири зайняли родичі ще в повоєнні роки або надала держава за місцем праці. Ще одним поширеним шляхом отримання квартири був обмін, про який, щоправда, йшлося лише у п'яти випадках: «До Львова ми приїхали десь у 1958 році, от, жили на вулиці Коперніка. А потім обміняли квартиру, батько був військовий, службовий, і з [19]66 року тут живемо... Я народилася ... Новосибірськ ... мама сибірчачка ... тоже з Новосибірська, тато білорус ... так вони зустрілись, поженились після війни» (7Бж); «... народилася на Східній Україні в Сумській області, місто Ромни. Жили ми спочатку на Ленінградській вулиці, це район Привокзальної. А у 1980 році ми переїхали сюди, в цей будинок... По обміну і дуже великому обміну, восьмикратний, здається. Дуже складний був обмін. Дуже складний, дуже тяжко було знайти щось таке, щоб нам підходило» (13Бж).

Примусові виселення з помешкань (нехай і ненайкращих) у центрі Львова практикували й у пізній радянський період. Нічого не дізнаємося про примусово виселену попередню мешканку, окрім того, що вона ніби незаконно заселила квартиру: «На ту вулицю ми приїхали в [19]64 році... Ми на першому поверсі проживали. Ну, приїхали на перший поверх, там жили, значить, одна дівчина молода, дві квартири, як-то, знаєте, після війни, вона зайняла, можливо, ту квартиру або як, але чоловік, як кажуть, працював в організації і ті, де квартира відносилася, і нам як по черзі дали... Ту дівчину, десь її дали як одинока, а ми ту квартиру отримали. Жила одинока дівчина ... працювала в Картинній галереї, не мала жодного відношення до тої квартири, яким чином вона там зайняла, не відомо» (6Аж).

Ті, хто згадував про обставини повоєнного заселення квартир, наголошували на правочинності своїх дій чи дій родичів¹⁹. Одна з респонденток, розповідаючи про

¹⁹ Про житлово-побутове повсякдення у Львові другої половини 1940-х років детальніше див.: Боднар Г. Житло як тягар і привілей: до питання про способи радянізації Львова у другій половині 1940-х років. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura: Studia z dziejów miasta / pod red. K. Karolczaka, Ł. T. Sroki. Kraków, 2014. T. IX: Życie codzienne miasta. S. 413–443.*

заселення родичами однієї й тієї ж квартири в 1939 р. і 1945 р., жодного слова не сказала про долю попередніх мешканців, зрештою, як і про сусідів у комунальній квартирі в радянський час («туда понаселяли»): «Вийшла заміж, прийшла сюди за невістку. Батьки чоловіка прийшли сюди в 1939 р. Моєму чоловікові татові дали це крило, на цьому поверсі в 1939 р., він був воєнним, майор в якомусь там чині. І дали йому тут п'ять, но воно йде по убилі – то велика, менша, менша і ще менша. Потім прийшла радянська влада, уже після війни, 1945 р., їм дали в [19]39, а в них було троє дітей, він був на фронті, а вона евакуювалась в Харків... А вже після війни вернулись, то хата за нею була. Було багато площі, почали ущільнювати. І залишили їй ту кімнату і ту, дві кімнати. А туди понаселяли, і в нас зараз є комуналка» (9Аж).

Люди розповідали про «передане» їм орендоване житло після еміграції власників. Так безпечно пригадувати незаконне заселення можна хіба за умови, що це було масовим явищем: «Мені сусідка розказувала... Її сестра тут зразу жила і віддала її перед війною, вони виїхали в Німеччину. Її сестра вийшла заміж за німця, вони винаймали дві кімнати і кухню... Коли почалася війна, вона каже: “Я навіть не знаю, коли він [власник будинку] звідти поїхав. І мій швагер теж втік”. А вона, Л., прийшла з чоловіком і так тут жили... Як вона тут прийшла, то вона вже того пана не бачила, всі почали втікати» (12Бж).

Однак відчуття неправомірного самовільного заселення повоєнних львівських квартир таки простежувалося ще в другому і третьому поколіннях опитаних. Дві жінки розпочали свої життєві історії з наголошення факту народження в сучасній квартирі та її заселення родичами, коли житла було вдосталь («давали до вибору ... квартиру, вибирав любу...», «поверх був вільний»). Для обох опитаних Львів у повоєнні роки пустував: «Я тут народилася... Після війни [батьки] тут залишилися, тут їх застав кінець війни... Мама була військовим лікарем і тут так і лишилася, відповідно тут їй призначили роботу. [Батьки родом] зі Східної України. Виписували тоді ордери і люди займали хату, хто яку хотів. Поляки виїжджали і залишалось все. Вони ж [поляки] в [19]39 році майже всі виїхали, хто хотів виїхати, то всі виїхали... Давали до вибору ... квартиру, вибирав любу...» (14Бж); «... Народилася я тут, повністю в тій хаті. Батьки мої переселенці: мама з Східної України, тато якраз переселенець з Польщі... А тут в хату вийшло, що моєї баби рідний брат воював, коли вертався з війни. Ну, той поверх був вільний, він його заселив, одружився, привіз дружину ... привіз свою сестру. Ну, і тут оселилися всі... А тут під час війни я не знаю, що було, бо в туалеті було повно паперів забито, прямо писанини. Але так як ми знаємо, то будинок австрійський і виходить... Та родина [сусіди-родичі] до сьогодні кричить, що тут служанка жила, ми як прислуга повинні були їм все життя допомагати за те що, там дядя В. привіз нас» (18Вж). Отож нащадки прибулих зі Сходу не поділили між собою львівської квартири й проживали в конфлікті – родина ініціатора поселення у повоєнному Львові проживала в кращій частині помешкання й сприймала родичів, які до них переїхали й жили в частині для прислуги, їм зобов'язаними.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що усноісторичне дослідження пам'яті про довоєнне єврейське населення Львова засвідчило замовчування Голокосту його очевидцями (найстаршим поколінням опитаних), який не став (за винятком трьох осіб) частиною їхньої біографічної розповіді. Тема Голокосту не функціонувала в родинній пам'яті, як і не передавалася пам'ять про довоєнних євреїв. Навіть у єврейській родині про пережите говорили вже в 1990-х роках, коли було зацікавлення ззовні від

іноземних дослідників. Повоєнне покоління не знало про довоєнних євреїв-львів'ян, у їхній пам'яті довоєнне населення Львова асоціювалося тільки з поляками. Ті, хто не мав живої пам'яті про Голокост (і приїжджі зі східних регіонів, і молодші покоління місцевих), не могли отримати цієї інформації з радянських джерел, а лише з приватних розмов. Однак ніхто з опитаних представників молодших (другого і третього) поколінь не згадав про Голокост, за винятком хіба однієї жінки й то з нечіткими свідченнями – нащадок мішаного шлюбу східнячки і переселенця з Польщі обмовилася, що «Львів був пустий... Тут не було таких, щоб пережили війну, я їх просто не знаю...» (18Вж). Не можемо апелювати до книжково-екскурсійних джерел пам'яті молодших поколінь, як це подає в дослідженні пам'яті мешканців Жовкви А. Вилегала: у Львові, на відміну від малого містечка, ушанування пам'яті жертв Голокосту й туристи-євреї губляться в міському просторі.

У пам'яті сучасних львів'ян повоєнні приїжджі євреї яскраво виділені на тлі решти новоприбулих у повоєнні роки, однак не пов'язані з довоєнними, трактуються як інші, «несправжні». Жителі вулиці центральної частини Львова дуже багато розказували про «радянських» євреїв, які формували привілейовану групу й займали кращі помешкання. Однак говорилося про це без докору; «радянські» євреї – кваліфіковані фахівці й узагалі добрі люди, які, однак, виїжджали за кордон. Загалом про сусідів говорили добре або взагалі нічого; тісніші контакти підтримували з кількома, решта постає як «неідентифікована» більшість.

У (не)спогадах про поляків чітко простежувалася різниця поколінневої пам'яті – старші стримані, менше оперували національними характеристиками, на відміну від нащадків, які почувалися вільніше, не маючи живої пам'яті співжиття в польсько-єврейській більшості, як і приїжджі зі Східної України і Росії. Мало значення й те, чи українсько-польське протистояння відбилося на родинній історії – переселенка з Польщі й нащадок у третьому поколінні з мішаною сім'єю переселених зі Сходу і з Польщі більш різкі при згадках поляків. На загал довоєнні українці замовчували своє нижче соціальне становище в довоєнному Львові. Старожили (місцеві й приїжджі) швидше апелювали до австрійських часів у спогадах про будинки, квартири, а не до людей, які їх заселяли в довоєнні та воєнні роки. Якщо старожили-львів'яни згадували поляків фрагментарно й беземоційно, українці-переселенці з Польщі й селяни – нейтрально-негативно в порівняльному контексті польського та радянського повсякдення, замовчуючи міжнародний конфлікт, то прибулі зі східних регіонів трактували себе повноправними нащадками майна довоєнних «предків».

Дослідження засвідчило, наскільки чужою є пам'ять про «інших» – поляків і євреїв у довоєнні роки. На (не)пам'ять впливало те, що в післявоєнні роки поляків, за винятком поодиноких, фізично не існувало, а неавтохтонних євреїв сприймали як «неправдивих», а отже, не ототожнювали з довоєнним єврейським населенням. Окреслений стан колективної пам'яті сучасного суспільства Львова (як і українського загалом) є результатом функціонування різних її джерел трансляції – від приватної родинної до офіційної державної.

Список респондент(ок)ів:

1Аж – українка, народилася 1928 р. у м. Городку Львівської обл., в 1936 р. з родиною переїхала до Львова. За свідченнями іншої респондентки, її мати працювала

двірничкою, а чоловік був репресований радянською владою, відбув заслання у віддалених регіонах СРСР.

1Бж – українка, донька 1Аж, народилася 1953 р. у Львові.

2Аж – українка, народилася 1938 р. у Львові, лікарка. Чоловік – українець, уродженець західноукраїнського села.

2Вж – українка, народилася 1969 р. у Львові, провізорка і перекладачка. Незаміжня. Донька 2Аж.

3Аж – українка, народилася 1935 р. у Львові, юристка. Чоловік – приїжджий зі східних регіонів.

4Аж – українка, народилася 1922 р. у с. Любачівського повіту в Польщі, в 1946 р. переїхала до Львова. Чоловік – українець, переселенець з Польщі.

5Ач – українець, народився 1931 р. у Львові, диригент. Одружений з місцевою українкою.

6Аж – українка, народилася 1935 р. у колишньому селі Яворівського р-ну Львівської обл., всіх мешканців села виселили в 1940 р. і 1947 р. у зв'язку з утворенням Яворівського військового полігону. Чоловік – уродженець Смоленської обл., Росія.

7Аж – росіянка, народилася 1922 р. у м. Барнаул, Росія. У 1958 р. переїхала до Львова через скерування сюди чоловіка на роботу. Чоловік – білорус.

7Бж – росіянка, народилася 1949 р. у м. Новосибірськ, Росія. Працювала інженером-конструктором на львівському заводі «Полярон». Незаміжня. Донька 7Аж.

8Аж – українка, народилася 1925 р. у с. Перемишлянського р-ну Львівської обл., з 1970-х років проживає у Львові, 16 років доглядала дитину в сім'ї радянського чиновника. Чоловік – українець, переселенець з Польщі.

9Аж – росіянка, народилася 1930 р. у Росії, лікарка-педіатр. З 1954 р. проживає у Львові. Чоловік – приїжджий зі східних регіонів.

9Вч – народився 1967 р. у Львові, електромонтер. Син 9Аж.

10Бч – росіянин, народився 1957 р. у м. Приозерськ Ленінградської обл., Росія; слюсар-сантехнік. З 1966 р. проживає у Львові. Дружина – донька приїжджого зі східних регіонів.

10Бж – українка, народилася 1958 р. у Львові, працює черговою в одному з вищих навчальних закладів Львова. Чоловік – росіянин.

11Бж – українка, народилася 1956 р. у м. Стрий Львівської обл., інженер-технолог. Чоловік – уродженець Львова, з сім'ї вихідців зі східних регіонів.

11Бч – народився 1956 р. у Львові. Жінка – українка, уродженка західноукраїнського містечка.

11Вж – українка, народилася 1981 р. у Львові. Донька 11Бж і 11Бч.

12Бж – українка, народилася 1950 р. у с. Дрогобицького р-ну Львівської обл. З 1973 р. проживає у Львові. Працювала робітницею на консервному заводі та швейній фабриці.

13Бч – українець, народився 1949 р. у с. Жидачівського р-ну Львівської обл., оперний співак, професор Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка. Дружина – уродженка Східної України.

13Бж – народилася 1946 р. у м. Ромни Сумської обл., професорка Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка. Чоловік – українець, уродженець західноукраїнського села.

14Бж – народилася 1957 р. у Львові в сім'ї вихідців зі східних регіонів.

15Бж – українка, народилася у с. Старосинявського р-ну Хмельницької обл. Працювала інженером-будівельником. Чоловік – уродженець Хабаровського краю, Росія.

17Вж – українка, народилася 1964 р. у м. Виноградів Закарпатської обл., піаністка.

18Вж – народилася 1965 р. у Львові в сім'ї українця-переселенця з Польщі та уродженки Східної України. Чоловік – українець, уродженець західноукраїнського села.

19Вж – українка, народилася 1972 р. у м. Стрий Львівської обл., лікарка-анастезіолог. Незаміжня.

20Вж – народилася 1978 р. у Львові в сім'ї вихідців зі східних регіонів.

REFERENCES

Amar, T. C. (2011). Different but the Same or the Same but Different? Public Memory of the Second World War in Post-Soviet Lviv. *Journal of Modern European History*, 9, 373–396 [in English].

Assman, Ya. (2004). *Kulturnaia pamiat: Pismo, pamiat o proshlom i politicheskaiia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti* (M. M. Sokolskfiia, Trans.). Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].

Bodnar, H. (2014). Zhytlo yak tiahar i pryvilei: do pytannia pro sposoby radianizatsii Lvova u druhii polovyni 1940-kh rokiv. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura: Studia z dziejów miasta*, IX, 413–443 [in Ukrainian].

Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory* (Lewis A. Coser., Ed., Trans.). Chicago; London [in English].

Hrinchenko, H. (2009). Kolektyvna (sotsialna) pamiat: krytyka teorii ta metodu doslidzhennia. *Skhid–Zakhid: Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk*, 13–14, 11–24 [in Ukrainian].

Hryciuk, G. (2000). *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*. Warsaw: Książka i Wiedza [in Polish].

Hrynevych, V. (2005). Mit viiny ta viina mitiv. *Krytyka*, 5 (91), 2–8 [in Ukrainian].

Kysla, Yu. (2009). Konstruiuvannia ukraïnskoi istorychnoi pamiaty v URSR vprodovzh stalinskoho periodu (1930-ti – 1950-ti rr.). In *Mizhkulturnyi dialoh* (Vol. 1, pp. 221–244). Kyiv [in Ukrainian].

Lehmann, R. (2001). *Symbiosis and Ambivalence. Poles and Jews in a Small Galician Town*. Oxford; New York [in English].

Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge [in English].

Makarchuk, S. (2002). Evakuatsiia poliakiv zi Lvova u 1944–1946 rr. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura: Studia z dziejów*, IV, 401–411 [in Ukrainian].

Podolskyi, A. (2009). Ukraïnske suspilstvo i pamiat pro Holokost: sproba analizu deiakykh aspektiv. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1 (5), 47–59 [in Ukrainian].

Susak, V. (2000). Etnichni ta sotsialni zminy v naseleñni Lvova v 1939–1999 rokakh [Ethnic and social changes in the population of Lviv in 1939–1999] (*Master's Degree thesis*). Lviv [in Ukrainian].

Wylegała, A. (2011). (Ne)pamięć na ruinach. Zahybel yevreiv Zhovkvy u svidomosti suchasnykh meshkantsiv mista. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 2 (10), 9–45 [in Ukrainian].

Wylegała, A. (2014). Polacy w Galicji podczas drugiej wojny światowej: doświadczenie i pamięć. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 4, 47–69 [in Polish].

Wylegała, A. (2014). *Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich «ziem odzyskanych»*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika [in Polish].

Zubkova, E. (1999). *Poslevoiennoie sovetskoe obshchestvo: politika i povsednevnost. 1945–1953 gg.* Moscow: ROSSPEN [in Russian].

Halyna BODNAR

PhD (History)

Associate Professor at the

M. Hrushevskyyi Department of Contemporary History of Ukraine

I. Franko National University of Lviv,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

e-mail: halyna.bod@gmail.com

**REMEMBRANCE (OR LACK OF IT) OF OTHERS:
THE IMAGES OF THE POLISH AND THE JEWISH NEIGHBORS
IN ORAL REFLECTIONS OF LVIV'S CURRENT INHABITANTS**

This article aims to examine the memory of Lviv's contemporary inhabitants about the city's former Polish and Jewish populations, which were the dominant ones until the middle of the 20th century. It looks at the images of the Pole and the Jew in their stories; what the sources of these are; which recollections do, or do not, operate in family memory, and are, or are not, passed on to future generations. The sources are biographical interviews recorded with inhabitants of O. Bohomoltsia Street in 2008–2009 as part of the project «Lviv in the 20th Century: the History of One Street». The interviews are divided into three groups, based on the generations of the speaker. The interviews were conducted with local Ukrainians (including those originally from Lviv, ones displaced from Poland and others who moved from villages and towns in western Ukraine), as well as Ukrainians and Russians from eastern Ukraine who arrived in the city during the postwar years.

Using oral history to study the memory of Lviv's prewar Jewish populations shows silence about the Holocaust among witnesses of it, namely the oldest generation of respondents. With three exceptions, it did not become part of their biographical account. The theme of the Holocaust does not feature in family memory, just like the memory of the prewar Jews is not passed on. The postwar generation does not know about the prewar Jews of Lviv. They only associate the city's prewar population with Poles. In the memory of Lviv's contemporary inhabitants, Jews who arrived during the postwar years stand out sharply against the backdrop of the others who moved to the city at that time. They were not linked to the prewar Jews. Instead, they were treated as different, as «not genuine». As far as the memory of Poles is concerned, there is a clear generational divide: older respondents were reserved and less inclined to use national characteristics. Their descendants felt freer, as they lacked memory of living within the past Polish-Jewish majority. The same applies to the people who arrived from Eastern Ukraine and Russia. While long-term residents of Lviv mentioned the Poles in a piecemeal and unemotional

way, Ukrainians resettled from Poland and villagers spoke of them in a neutral and negative tone. They compared Polish and Soviet daily life but kept silent about the conflict between nationalities. Meanwhile, settlers from the East considered themselves full heirs to the property of their prewar «ancestors». The collective memory in contemporary Lviv society, and Ukrainian society in general, as outlined in this article, stems from various sources, and is subject to how recollections were passed on to younger generations. These sources and avenues of their transmission range from private family memory to forms of official memorialization of the past.

Keywords: Jews, Poles, neighbors, Lviv in the middle – second half of the 20th century, oral history, memory.